

Fortyfikacje „wielkich grodów” kultury lużyckiej na obszarze Polski Środkowej

Wkroczenie obcego etnicznego ugrupowania na obszary Europy Środkowej w późnej epoce brązu, umownie nazywanego kimeryjskim, podyktowane było koniecznością zdobycia przez koczowników nowych nisz ekologicznych, umożliwiających przeżycie. W konsekwencji wywarło silne piętno na lokalnych środowiskach kulturowych, prowadząc do daleko idących przeobrażeń politycznych, kulturowych i społecznych w ich obrębie (Chochorowski 1993, s. 210-211). Konfrontacja między dwoma odmiennymi środowiskami – agresywnym żywiołem nomadycznym a ugrupowaniem środkowoeuropejskich kultur, charakteryzujących się stabilną siecią osadniczą oraz gospodarką opartą na uprawie ziemi i hodowli zwierząt, skutkowałą nie tylko kryzysem tego drugiego. Pod pewnym względem stała się też źródłem inspiracji dla lokalnych społeczności do podejmowania prób przeciwdziałania wszelkim negatywnym skutkom tej sytuacji. Był to wprawdzie proces wymuszony, ale ukazywał skalę możliwości lokalnych społeczności, podejmujących pewne kroki w celu zabezpieczenia swej egzystencji.

Wspomniany powyżej proces ze zrozumiałych względów najsilniej zaznaczył się na terenach bezpośrednio objętych infiltracją przez żywioł koczowniczy. Na obszarach Wielkiej Niziny Węgierskiej wpłynął na zanik osadnictwo egzystującej tu dotychczas ludności kultury Gava. Podobny proces obserwuje się w zasięgu kultury Kyjatice. Nie jest to równoznaczne z całkowitym zanikiem centrów osadnictwa wspomnianych kultur. Ośrodki osadnicze bowiem zaczęły rozwijać się w strefie górskiej Karpat. Zjawisku temu towarzyszyło zakładanie potężnie umocnionych grodów, często zajmujących powierzchnię kilkudziesięciu hektarów (Chochorowski 1993, s. 211-212). Jako przykład można tu wskazać obszary Siedmiogrodu, gdzie rejestrowane były grody o powierzchni wynoszącej 67,5 ha (Cornești-Jădani, jud. Timiș), czy 78 ha (Sîntana, jud. Arad). W tym samym okresie na Słowacji powstały nieco mniejsze ośrodki grodowe. Ich areal mieścił się w granicach 13-19 ha (odpowiednio Zemianske Podhradie i Veľký Trnec). Wspomnieć tu można także osiedle Obišovice, zajmujące powierzchnię 40 hektarów (zob. Janiak 2003, s. 74 – tam dalsza literatura). Charakterystycznym było także to, iż powierzchnia wielkich grodów tylko w niewielkim stopniu zajęta została przez zabudowę mieszkalną i gospodarczą. Świadomym zabiegiem było zachowanie w obrębie umocnień dużej powierzchni wolnej od zabudowy.

W sytuacji zagrożenia tutaj właśnie mogła szukać schronienia ludność na stałe zamieszkująca okoliczne osady o charakterze otwartym, wzmacniając tym samym załogę grodu. Osiedle stawalo się swoistym *refugium*. Jednakże zmiany te, jakkolwiek istotne dla stabilnego rozwoju lokalnych społeczności, stanowiły jedynie przemodelowanie systemu osadniczego, którego ważnym składnikiem stawał się gród, nierzadko w randze ośrodka centralizującego. Zaprezentowane tu przemiany, których wyrazem jest powstanie wielkich, potężnie umocnionych osiedli, w literaturze przedmiotu określa się mianem „defensywnej strategii przetrwania” (Chochorowski 1989, s. 94; zob. także 1996, s. 119; 1999, s. 231).

W późnej epoce brązu zjawisko fortyfikowania osiedli uaktywniło się również na obszarach, na których nie zarejestrowano bezpośredniego pobytu wojowników pochodzenia wschodniego. Między innymi osiedla takie zakładane były na obszarach dorzecza Odry i Warty, zajętych w tym czasie przez kulturę łużycką. W tym jednak przypadku wykształcenie się grodów zainicjowane zostało dzięki przekazywaniu pewnych idei, co dobitnie może wskazywać na to, iż szlaki handlowe stanowiły doskonały sposób przekazywania nie tylko towarów, ale również informacji między daleko od siebie usytuowanymi społecznościami. Pomimo braku bezpośredniego zagrożenia, w zasięgu kultury łużyckiej również wznoszono umocnione osiedla, które charakteryzowały się znacznym arealem. Widoczne jest to na obszarze Śląska, gdzie w Lubowicach, pow. Racibórz powstał największy tego typu obiekt (Gedl 1957; Chochorowski 1977; 2003) oraz mniejsze osiedla we Wrocławiu – Osobowicach (Gediga 1976). Wpływy te sięgnęły też nieco dalej na północy wschód, znajdując wyraz na terenach międzyrzecza górnej Warty i Prosną. W strefie tej stwierdzono obecność trzech dużych grodów w Kurowie – Grodzisku, gm. Wieluń, Wieruszowie – Podzamczu oraz Strobinie – Mieścisku, gm. Konopnica (Janiak 2003). Osiedla te zajmowały powierzchnię odpowiednio: 25, 20 i 18 ha. Miejsca ich lokalizacji nie były przypadkowe. Starano się wybierać teren, którym odznaczał się naturalnymi walorami obronnymi (Janiak 2006). Powstawały one w wyniku zastosowania określonych technik budowy, odzwierciedlających miejscowe warunki środowiskowe, ekonomiczne, a w pewnej mierze determinowanych również przez lokalne stosunki społeczne. Jak należy przypuszczać, grody te wznoszone były nie tylko przez ich przyszłych mieszkańców. W budowę zaangażowana została zapewne ludność na stałe mieszkająca w otaczających gród osiedlach o charakterze otwartym. Bez wątpienia całość prac realizowana była według z góry przyjętego planu, pod nadzorem „architekta” lub też grupy takich specjalistów. Efektem tych działań miała być gwarancja bezpieczeństwa lokalnych społeczności oraz stabilne gospodarowanie na danym terenie (Janiak 2004, s. 19-20). Na podstawie oznaczeń radiowęglowych czas wzniesienia fortyfikacji w Kurowie najpewniej przypada na I połowę IX w. p.n.e. (Janiak 2003, s. 33). Wał obronny, a także część zabudowy mieszkalnej grodu w Strobinie powstały między czwartą a pierwszą X w. p.n.e. a ostatnim ćwierćwieczem IX w. p.n.e. (Janiak 2003, s. 36-37).

Datowanie funkcjonowania fortyfikacji wieruszowskich opiera się na analizie materiału zabytkowego (ceramika naczyńowa), co nie pozwala na tak precyzyjne ustalenia chronologiczne, jak w dwóch powyższych przypadkach. Czas powstania i użytkowanie umocnień w Wieruszowie zamyka się w późnej epoce brązu i starszej fazie okresu halsztackiego. Jednakże z uwagi na formę tego osiedla, należy łączyć je ze zjawiskami wykształcenia się „wielkich grodów” w strefie dorzecza górnej Warty i Prosnę (Janiak 2003, s. 70-71).

W przypadku głównych założeń obronnych grodu w Kurowie-Grodzisku, największego w strefie Polski Środkowej (a zarazem drugiego co do wielkości w zasięgu kultury łużyckiej) zastosowano rozwiązanie, które pod względem konstrukcyjnym uznać można za wymagające dużego nakładu sił. Musiało ono zostać również przemyślane od strony technicznej, wraz z uwzględnieniem np. kolejności prowadzonych prac budowlanych, jak i zabiegów je poprzedzających, zmierzających do zapewnienia stabilności całej wznoszonej konstrukcji. Generalnie system defensywny tego grodu mieścił się w schemacie konstrukcji drewniano-ziemnych. Został dostosowany do lokalnych warunków terenowych. Z uwagi na to, iż zlokalizowany został na piaszczystym wyniesieniu w dolinie rzeki Pysznej, koniecznym było zastosowanie wału pierścieniowego, otaczającego osiedle z wszystkich stron. We wschodniej części przebiegu wał uzupełniony został elementami kamiennymi, tworzącymi stopę fundamentową pod zewnętrznym licowaniem nasypu. Na tak przygotowanej podstawie ustawiono elementy drewniane, tworzące lico umocnień. W części południowo-zachodniej oraz wschodniej zastosowana została konstrukcja szalunkowa (parkanowa). Składała się ona z pionowych słupów, unieruchamiających ułożone poziomo belki. W części południowo-zachodniej wał posadowiono na przekładce z faszyny, co miało zabezpieczyć bryłę wału przed osiadaniem. Zachowane ślady wskazują na to, iż odległość dzieląca obydwie ściany licujące wynosiła 4 metry. Przyjąć należy, iż przy takiej szerokości, wysokość wału mogła mieścić się w granicach 4-5 metrów. W części wschodniej, a więc od strony najłatwiejszego dostępu do osiedla wał został rozbudowany. W tej strefie szerokość umocnień osiągała 5 metrów, a korpus fortyfikacji składał się z dwóch segmentów. Zewnętrzny posiadał szerokość 3 metrów. Od strony przedpola również zastosowano konstrukcję szalunkową, tworzącą licowanie wału, ustawioną na fundamencie w postaci kamiennej ławy. Druga, wewnętrzna ściana tego segmentu posiadała analogiczną, drewnianą konstrukcję. Była ona zarazem elementem wspólnym dla konstrukcji segmentu drugiego, znajdującego się od strony majdanu. W przypadku tej części obwałowań obydwie ściany dzieliła odległość 2 metrów. Wewnętrzna ściana licująca wału (od strony majdanu) charakteryzowała się konstrukcją plecionkową, wzmocnioną pionowo ustawionymi słupami. Przypuszczać można, iż w strefie wschodniej maksymalna wysokość wału obronnego mogła osiągać 5-6 metrów.

Warto zaznaczyć, iż podobne rozwiązanie fortyfikacyjne (konstrukcja szalunkowa) znalazło zastosowanie w przypadku wału obronnego grodu w Wieruszowie-Podzamczu. Na obiekcie wieruszowskim konstrukcję taką wykorzystano przy budowie wschodniej części wału obronnego (w I i II fazie jego funkcjonowania), a w części zachodniej w fazie I i III użytkowania. Podobna technika zastosowana została przy budowie wewnętrznego lica wału grodu z okresu halszackiego C w Grodzisku, woj. kaliskie (Śmigieński 1993, s. 349, ryc. 6). Również ten typ rozwiązań technicznych wykorzystano w trzeciej fazie budowy systemu obronnego obiektu w Podrosche, datowanej na fazę Billendorf II b (Buck 1979, s. 38, 44; 1982, ryc. 1E; zob. Herrmann 1969, s. 95, ryc. 10:3). Wynika stąd, że konstrukcja wału obronnego odkrytego na grodzisku w Kurowie nie jest rozwiązaniem architektonicznym jedynie o zasięgu lokalnym, ograniczonym do wąskiego odcinka czasu. Należy przypuszczać, iż podobieństwo fortyfikacji dwóch środkowopolskich grodów – w Kurowie oraz Wieruszowie – stanowi wynik kontaktów pomiędzy społecznościami dwóch sąsiadujących ze sobą mikroregionów osadniczych. Interesujący jest natomiast dodatkowy element obronny, poprzedzający główne umocnienia w południowo-zachodniej strefie grodu w Kurowie. Prawdopodobnie jest to jedyne tego typu rozwiązanie w obrębie kultury łużyckiej. Stanowił go rodzaj zasieków rozmieszczonych przed wałem obronnym, utworzonych z pionowo wbitych żerdzi (o średnicy 6-8 cm), rozmieszczonych wzdłuż linii prostych lub na planie prostokąta. Obserwacji tych nie udało się potwierdzić w stosunku do wschodniej partii umocnień, z uwagi na brak rozpoznania przedpoła wału. Wydaje się, że w przypadku specyficznego dla Kurowa otoczenia, które tworzyły tereny podmokłe i rozlewiska związane z rzeką Pyszną, zastosowanie fosy stawало się całkowicie zbędne. Wykorzystanie takich uzupełniających zasieków stwarzało musiało potencjalnemu napastnikowi, właśnie w terenie podmokłym, spore utrudnienie w dotarciu do osiedla.

Grodzisko w Wieruszowie – Podzamczu, w odróżnieniu od osiedla kurowskiego charakteryzowało się wałem odcinkowym o długości około 520 m, stanowiącym południową część fortyfikacji. W tym wypadku zadaniem głównego elementu obronnego było stworzenie bariery zamykającej dostęp z kierunku najdogodniejszego podejścia do osiedla. Wybór takiego rozwiązania podyktowany został formą terenu, zajętego przez gród. Był to bowiem cyfel wyodrębniony od strony wschodniej doliną Prośny, od północy i zachodu zaś doliną rzeki Niesób, stanowiącej dopływ Prośny. Analiza profili wału pozwala na stwierdzenie, że przy wznoszeniu fortyfikacji na całej ich długości zastosowano różne techniki budowy. W części zachodniej umocnień zarejestrowano trzy sekwencje nawarstwień. Interpretować je należy kolejno, jako odpowiadające pierwszej fazie budowy, następującej po niej lokalnej przebudowie oraz drugiej fazie budowlanej. W przypadku pierwszej fazy szerokość wału wynosiła 2 m, w drugiej natomiast 4 m. Szacować można, że maksymalna wysokość wału w pierwszej fazie jego użytkowania osiągała 3 m. Natomiast w fazie drugiej wysokość była równa

szerokości lub tylko w niewielkim stopniu mogła przewyższać tę wartość. Zastosowano tu, o czym również wspomniano wcześniej, konstrukcję szalunkową, tworzącą licowanie wału. Wał obronny w pierwszej fazie budowy spoczywał na ławie fundamentowej, którą wykonano przy użyciu drewnianych belek ułożonych zgodnie z kierunkiem przebiegu umocnień. Druga sekwencja nawarstwień, posiadająca wyłącznie lokalny charakter stanowi wynik miejscowego zniszczenia umocnień. Charakteryzowała się licowaniem wyłącznie od strony przedpola. Tworzyła je najprawdopodobniej jedna drewniana ściana, zbudowana w konstrukcji szalunkowej. Od strony majdanu usypano rodzaj ziemnej rampy, po której można było dostać się na szczyt wału. Na podstawie analizy nawarstwień stwierdzono, iż we wschodniej partii założeń obronnych wyróżnić możemy dwie ich sekwencje. Ze względu na ograniczony zasięg prac archeologicznych wiadomo tylko, iż od strony majdanu, w pierwszej fazie budowy fortyfikacji zastosowano konstrukcję plecionkową, w której funkcję szkieletu pełniły pionowo ustawione słupy.

Od strony północnej, przy krawędzi doliny Niesobu, omawiane osiedle chronił odmienny rodzaj osłony. Odkryto tu bowiem ślady, które mogłyby wskazywać na obecność najprawdopodobniej palisady (Jadczykowa 1983, s. 271). Nie można natomiast wykluczyć, iż taką formę umocnień zastosowano również w innych miejscach, nad krawędziami plateau zajmowanego przez gród – od zachodu i wschodu, czyli nad dolinami Niesobu i Proсны. Ponadto w przypadku fortyfikacji wieruszowskich zastosowany został dodatkowy element obronny. Wał obronny uzupełniała dodatkowo „sucha” fosa (Wiklak 1966, s. 132, 134). Ten element łączony jest dopiero z II fazą użytkowania fortyfikacji. Nie można natomiast wykluczyć, iż podobna fosa istniała także we wcześniejszej fazie. Mogła być ona jednak nieco mniejsza i w ten sposób została całkowicie zatarta w trakcie wybierania piasku potrzebnego na budowę młodszych umocnień.

Pod względem sposobu lokalizacji i charakteru wału obronnego gród w Strobinie nawiązywać może do omówionego powyżej osiedla w Wieruszowie. Usytuowany on został na krawędzi wysokiej (III) terasy Warty, która od strony zachodniej tworzyła trudną do sforsowania naturalną barierę. Od północy i południa naturalnymi przeszkodami były głębokie jary. Od strony, gdzie dostęp do osiedla był najłatwiejszy, wzniesiony został wał odcinkowy, drewniano-ziemny o długości 750 m. Jego końce stykały się ze wspomnianymi jarami (Kaszewski 1980, s. 33-34). W toku prac archeologicznych prowadzonych na obszarze grodziska w Strobinie nie zarejestrowano śladów odnoszących się do jakichkolwiek dodatkowych konstrukcji, które od strony przedpola tworzyłyby uzupełnienie głównych umocnień. Lokalizacja strobińskiego osiedla w strefie krawędzi wysoczyzny oraz typ głównych założeń obronnych wykazują znaczne podobieństwa do grodziska kultury łżyckiej w Gzinie, woj. kujawsko-pomorskie (Chudziakowa 1992). Obiekt ten usytuowany został na krawędzi wysoczyzny nad doliną niewielkiego ciek, z którą sąsiaduje od wschodu (Chu-

dziakowa 1992, s. 6, ryc. 1). Pomimo wykorzystania naturalnej obronności terenu, od strony krawędzi wysoczyzny, gdzie deniwelacja osiąga wartość około 37 m, zastosowano jednak dodatkowy element obronny. Gród chroniony był w tym miejscu wałem, którego relikty do chwili obecnej zachowały się do wysokości 1 metra (Chudziakowa 1992, s. 6-7). Takich rozwiązań obronnych nie udało się stwierdzić w strefie zachodniej granicy grodziska w Strobinie, tzn. wzdłuż krawędzi terasy Warty. Jednakże przytoczone tu przykłady grodzisk w Wieruszowie i Gzinie wskazywałyby na możliwość zastosowania dodatkowego zabezpieczenia nawet w sytuacji, gdy topografia terenu stwarzała wyjątkową łatwość ochrony. W nawiązaniu do nadwarciańskiego grodziska można by się liczyć z obecnością takiego założenia obronnego zlokalizowanego w strefie, która prawdopodobnie uległa samoczynnemu zniszczeniu z uwagi na osuwanie się krawędzi terasy. Ta druga możliwość wydaje się bardziej prawdopodobna, jeśli uwzględnimy stopień destrukcji średniowiecznego grodziska w Konopnicy, bezpośrednio sąsiadującego z „łużyckimi” relikтами umocnień strobińskich, w miejscu noszącym zwyczajową nazwę Zamczysko. Stan zachowania tego obiektu wyraźnie uwidocznił się na zdjęciach lotniczych (Kamińska 1966, ilustracja 26).

Fortyfikacje grodu w Strobinie wzniesiono zasadniczo w konstrukcji skrzyniowej. Na krótkim odcinku wykorzystano jednak konstrukcję rusztową. Wał obronny o konstrukcji skrzyniowej uznawany jest za najwyżej rozwiniętą, pod względem technologicznym formę umocnień (Niesiołowska-Wędzka 1974, s. 108). Taką konstrukcję zastosowano również w przypadku I fazy budowlanej umocnień grodu w Gzinie (Chudziakowa 1992, s. 7, ryc. 5). Stwierdzić jednak trzeba, że konstrukcja skrzyniowa nie stanowi chronologicznego wyznacznika, który można by wiązać z najmłodszą grupą grodów kultury łużyckiej, generalnie datowanych na przełom wczesnej epoki żelaza i wczesnego okresu lateńskiego. Ten rodzaj fortyfikacji zastosowano także dużo wcześniej przy wznoszeniu głównych umocnień grodów we Wrocławiu-Osobowicach – „Szańce Szwedzkie” i „Wzgórze Kapliczne”, związanych z ich wczesnymi fazami użytkowania. Przypomnieć należy, iż powstanie umocnień „Szańce Szwedzkie” datowane jest na późny okres epoki brązu (Gediga 1976, s. 169, 184). Również młodsze założenie obronne na „Wzgórzu Kaplicznym”, powstałe w okresie halsztackim stanowi przykład podobnego rodzaju konstrukcji (Gediga 1976, s. 184). Doskonałym nawiązaniem do omawianego typu konstrukcji obronnych są umocnienia grodów „typu biskupińskiego” (Kostrzewski 1936a, s. 6, ryc. 1, tabl. II, VIII, IX; 1936b, s. 220). Eponimiczny dla tej grupy grodzisk obiekt w Biskupinie chroniony był wałem skrzyniowym, którego wypełnisko stanowił piasek (Kostrzewski 1936a, s. 6, ryc. 1, tabl. II, VIII, IX; 1936b, s. 220, ryc. 143, 144; Malinowski 1955, s. 3; Rajewski 1963, s. 500, ryc. 4, 8). Główna konstrukcja fortyfikacji spoczywała na stopie fundamentowej, wykonanej z kłód dębowych. Interesujące są spostrzeżenia, dotyczące sposobu zabezpieczenia wału przed ewentualnym zniszczeniem

na skutek działania ognia. W tym bowiem wypadku okładzinę tworzyła glina, pokrywająca konstrukcje drewniane. Podobną dbałość o umocnienia zaobserwowano w przypadku grodu w Strobinie, gdzie dodatkowo poza gliną wykorzystano okładzinę z darni (Kaszewski 1980, s. 34, 37). Wspomnieć również można inne osiedle „typu biskupińskiego”, w Sobiejuchach, gdzie w profilach wału zaobserwowano ślady, na podstawie których ustalono, iż gród otoczony był, zarówno w starszej, jak i młodszej fazie rozwoju wałem o konstrukcji skrzyniowej (Bukowski 1959-1960, s. 200; Ostoja-Zagórski 1993, s. 95). Relikty umocnień obronnych, odkryte w północnej części grodziska, nie pozwoliły już na tak jednoznaczne określenie rodzaju zastosowanej techniki budowy (Harding, Ostoja-Zagórski, Strzałko 1991, s. 205). Konstrukcja skrzyniowa znalazła również zastosowanie przy budowie wału obronnego grodziska w Jankowie (Ostoj-Zagórski 1978, s. 57-59). Główne elementy architektury obronnej, których szerokość wynosiła prawdopodobnie 3,7 m, spoczywały na specjalnie przygotowanej stopie fundamentowej. Tworzyły ją warstwy gałęzi. Skrzynie wału wypełniane były kamieniami oraz piaskiem przemieszonym z gliną. Konstrukcję wzmacniającą i zarazem stabilizującą dolną partię wału wykonano z belek poziomo zalegających, wzmocnionych dodatkowo ukośnie wbitymi słupami. Podobną technikę zastosowano przy wznoszeniu wału młodszeo. Wspomnieć jedynie należy, że w tym drugim przypadku stopę fundamentową tworzyły ruiny wału starszeo. Szerokość młodszeo wału wynosiła około 4 m, a jedynie w rejonie bramy był on nieco szerszy (około 4,2 m). Ponownie zastosowano system legarów i belek, którego zadaniem było wzmocnienie konstrukcji głównych. Ten dodatkowy system tworzył u podnóża wału rodzaj wysuniętego tarasu.

Przedstawione powyżej rodzaje fortyfikacji trzech wielkich grodów na obszarze Polski Środkowej, nie odbiegają pod względem rozwiązań konstrukcyjnych, czy też sposobów lokalizacji od innych założeń obronnych w zasięgu kultury łużyckiej. Ustalenia chronologiczne wskazują, iż w pewnych przypadkach konstrukcje obronne tu zastosowane są starsze od tych, które odnosi się do grodów typu „biskupińskiego”. Warto też zwrócić uwagę na widoczne w profilach reliktyw wału obronnego w Wieruszowie ślady poświadczające odbudowę, czy reperację uszkodzonych fragmentów fortyfikacji. Nie jest to wprawdzie zjawisko odosobnione. Bezsprzecznie świadczy natomiast o staraniach zapewnienia możliwie długiego funkcjonowania podstawowego elementu obronnego, jakim był wał drewniano-ziemny. Zabiegi takie zmierzały do utrzymania fortyfikacji w ciągłej gotowości bojowej, na wypadek potencjalnego zagrożenia najazdem. W materiałach archeologicznych brak jest wprawdzie śladów mogących potwierdzić zniszczenie omawianych grodów w wyniku konfliktów politycznych. Posiadanie silnie ufortyfikowanego osiedla w danym skupisku osadniczym mogło okazać się korzystne także pod innym względem (Janiak 2003, s. 81-84). Wszystkie trzy grody zostały zlokalizowane na trasach przebiegu szlaków handlowych, czy może raczej komunikacyjnych, tak w skali mikroregionalnej, jak

i dalekosiężnej. W ramach kontaktów niekiedy między daleko od siebie usytuowanymi środowiskami dochodziło do wymiany towarów często o charakterze prestiżowym. I właśnie osiedle otoczone silnymi umocnieniami mogło stać się niezagrożonym miejscem dokonywania takiej wymiany. Z drugiej zaś strony dysponowanie grodem nadawało jego mieszkańcom wyjątkową, uprzywilejowaną rangę, umożliwiając np. pierwszeństwo w pozyskaniu towarów będących przedmiotem wymiany. Zarazem takiej wymianie podlegały również informacje, czy idee. W konsekwencji gród taki sam stawał się swego rodzaju centrum kulturotwórczym dla regionu, w którym funkcjonował.

Bibliografia:

Buck D. W. R.

1979 *Die Billendorfer Gruppe*, teil 2 (Text), Veröffentlichungen des Museums für Ur – und Frühgeschichte Podstam, Band 13

1982 *Befestigte Siedlungen der Lausitzer Kultur im Norden der DDR* [w:] *Beiträge zum bronzezeitlichen Burgenbau in Mitteleuropa*, (red.) B. Chropovsky, J. Herrman, Berlin-Nitra s. 97-118

Bukowski Z.

1959-1960 *Łużyckie osiedle obronne w Sobiejuchach*, pow. Żnin, Wiadomości Archeologiczne, t. 26, s. 194-224

Chochorowski J.

1976 *Burgen der Lausitzer Kultur in Oberschlesien* [w:] *Studien zu südpolnischen Wehranlagen*, Zeszyty Naukowe Uniwersytetu Jagiellońskiego, z. 23, s. 63-80

1977 *Badania wykopaliskowe założeń obronnych grodziska w Lubowicach*, woj. Katowice, Sprawozdania Archeologiczne, t. 29, s. 107-121

1989 *Zur Genese und Funktion der befestigten Siedlungen der Gáva-Kultur (Ein Diskussionbeitrag)* [w:] *Studia nad grodami epoki brązu i wczesnej epoki żelaza w Europie Środkowej*, (red.) B. Gediga, Wrocław-Warszawa-Kraków-Gdańsk-Lódź s. 85-97

1993 *Ekspansja kimmerska na tereny Europy Środkowej*, Kraków

1996 *Kimmerowie, Scytowie i Sarmaci a Europa Środkowa* [w:] *Koczownicy Ukrainy*. Katalog wystawy, Katowice

1999 *Hiperborejczycy wieku spiżu – epoka brązu poza zasięgiem wysokich cywilizacji w Europie* [w:] *Encyklopedia Historyczna Świata. T. I, Prehistoria*, (red.) J. K. Kozłowski, s. 202-252

2003 *Lubowice stan. I, pow. Racibórz jako przykład „wielkiego” grodu kultury łużyckiej*, Śląskie Sprawozdania Archeologiczne, t. 45, s. 151-155

Chochorowski J., Janiak R., Kovaljukh N.

2000 *Dating of Great Fortified Settlements in the Basin of the Upper Warta and Prosna Rivers*, Geochronometria, t. 19, s. 47-51

Chudziakowa J.

1992 *Grodzisko kultury łużyckiej w Gzinie*, Toruń

Gediga B.

1976 *Grody ludności kultury łużyckiej we Wrocławiu-Osobowicach*, Wrocław-Warszawa-Kraków-Gdańsk

Gedl M.

1957 *Osiedle obronne kultury łużyckiej w miejscowości Lubowice*, pow. Racibórz, Wiadomości Archeologiczne, t. 24, s. 134-135

Harding A. F., Ostoja-Zagórski J., Strzałko J.

- 1991 Archeologiczno-przyrodnicze badania mikroregionalne w *Sobiejuchach koło Żnina* [w:] *Prahistoryczny Gród w Biskupinie. Problematyka osiedli obronnych na początku epoki żelaza*, (red.) J. Jaskanis, Warszawa, s. 197-215

Herrmann J.

- 1969 *Die früheisenzeitlichen Burgen von Podrosche, Kr. Weiwasser, und Senftenberg in der Niederlausitz*, Veröffentlichungen des Museums für Ur – und Frühgeschichte Podstam, t. 5, s. 87-108

Jadczkowska J.

- 1983 *Grodzisko kultury łużyckiej w Wieruszowie – Podzamczu, województwo kaliskie*, Prace i Materiały Muzeum Archeologicznego i Etnograficznego w Łodzi seria archeologiczna, t. 30, s. 267-289

Janiak R.

- 2003 *Grody kultury łużyckiej w międzyrzeczu górnej Warty i Prosnę, Łódź*
2004 *Z badań nad późną epoką brązu i okresem halsztackim Polski Środkowej. Kulturowe strategie wykorzystania walorów komunikacyjnych dorzecza Warty* [w:] *Środowisko naturalne dorzecza Warty i jego prądziejowa eksploatacja*, (red.) K. Turkowska, Acta Geographica Lodziana nr 88, s. 17-24
2006 *Środowiskowe uwarunkowania lokalizacji tzw. wielkich grodów kultury łużyckiej w dorzeczu górnej Warty i Prosnę* (Materiały z II Sympozjum Archeologii Środowiskowej), Łódź [w druku]

Kamińska J.

- 1966 *XX-lecie Muzeum Archeologicznego i Etnograficznego w Łodzi (1945-1965)*, Prace i Materiały Muzeum Archeologicznego i Etnograficznego w Łodzi, Numer specjalny, seria archeologiczna, seria etnograficzna

Kaszewski Z.

- 1980 *Osada obronna w Strobiniu, st. 2, gm. Konopnica, woj. sieradzkie na tle osadnictwa we wczesnym okresie żelaza* [w:] *Przemiany kulturowe nad Górną Wartą w czasie od III okresu epoki brązu do V w. n.e.*, Warszawa, s. 32-41

Kostrzewski J.

- 1936a *Biskupin. Zatopiona wieś z przed 2500 lat*, Poznań
1936b *Prasłowiański gród w Biskupinie w pow. żnińskim*, Ziemia, t. 26, nr 9, s. 217-224

Malinowski T.

- 1955 *Grodziska kultury łużyckiej w Wielkopolsce*, Fontes Archaeologici Posnanienses, t. 5, s. 1-48

Niesiolowska-Wędzka A.

- 1974 *Początki i rozwój grodów kultury łużyckiej*, Wrocław-Warszawa-Kraków-Gdańsk

Ostoj-Zagórski J.

- 1978 *Gród halsztacki w Jankowie nad Jeziorem Pakoskim*, Wrocław-Warszawa-Kraków-Gdańsk
1993 *Mezoregion Sobiejuchy na Palukach*, Warszawa-Żnin

Rajewski Z.

- 1963 *Über befestigte Siedlungen der Lausitzer Kultur aus der Hallstatt-Periode im Gebiet Polens, Arbeits – und Forschungsberichte zur Sächsischen Bodendenkmalpflege*, t. 11/12, s. 483-510

Śmigieński W.

- 1993 *Grodziska ludności kultury łużyckiej w Wielkopolsce* [w:] *Miscellanea archaeologica Thaddaeo Malinowski dedicata quae Franciscus Rożnowski redigendum curavit*, (red.) F. Rożnowski, Słupsk-Poznań s. 347-357

Wiklak H.

- 1966 *Próba chronologii „Wału św. Rocha” w Podzamczu, pow. Wieruszów*, Wiadomości Archeologiczne, t. 32, s. 127-136